

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 1

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 1

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Tanju Seyhan**

Babur Şah ve Aruz İmlası 4

Gholamreza RazmiNevai ile Arif Erdebılı'ye Dayanarak
Ferhad'ın Kimliğine dair bir Hipotez 18**Ozoda Tojiboyeva**"Favoyid ul-kibar" devoni nusxalarida
g'azal butunligining saqlanishi 43**Dilnoza Rustamova**Alisher Navoiy toshbosma devonlarining
mo'tabar qo'lyozmalar bilan matniy-qiyosiy
tadqiqi 54**ADABIYOTSHUNOSLIK****Boqijon To'xliyev**Nasimiy va Navoiy she'riyatining g'oyaviy
mushtarakligi 72**Qodirjon Ergashev**"Maxzan ul-asror"ning o'ziga xosligi va
g'oyaviy-estetik mohiyatiga doir 85**LINGVISTIKA****Samixon Ashirboyev**Alisher Navoiy nasriy asarlarida uyushiq
kengaygan kesimlarning sintaktik-semantik
xususiyatlari 98**Baxtiyor Abdushukurov**

So'z o'zlashtirish an'anasi 108

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Tanju Seyhan**

Babur Shah and Aruz Spelling 4

Gholamreza RazmiBased on Nevai and Arif Ardabili a Hypothesis
about the Identity of Ferhad 18**Ozoda Tojiboyeva**The Preservation of Ghazal Integrity in the
Manuscript Copies of the *Fawāyid al-Kibār*
Dīvān 43**Dilnoza Rustamova**Textual-Comparative Study of Alisher Navoi's
Lithographed Divans with Reliable
Manuscripts 54**LITERATURE****Bokijon Tukhliev**The Ideological Commonality of Nasimi
and Navoi's Poetry 72**Qodirjon Ergashev**On the uniqueness and ideological and
aesthetic essence of *Makhzan ul-Asror* 85**LINGUISTICS****Samikhon Ashirboev**The Syntactic-Semantic Characteristics of
Coordinated Extended Predicates in the
Prose of Alisher Navoi'i 98**Bakhtiyar Abdushukurov**

The Tradition of Lexical Borrowing 108

So‘z o‘zlashtirish an‘anasi

Baxtiyor Abdushukurov¹

Abstrakt

Ushbu maqola turkiy tillar, jumladan, o‘zbek adabiy tili so‘z boyligining takomillashuvida tashqi manba, ya‘ni boshqa tillardan kirgan so‘zlarning o‘rniga bag‘ishlanadi. Shuningdek, maqolada so‘z o‘zlashtirish an‘anasi, bunda nimalarga e‘tibor qaratish, o‘zlashmalarni qo‘llash va ularning o‘zbekcha muqobillarini topishda o‘zbek tilining o‘ziga xos jihatlarini hisobga olish, bu boradagi muammolar xususida fikr yuritilgan. Jumladan, ko‘plab sohalarda terminologik apparatning nomukammalligi, jarayonning turli ishtirokchilari – olimlar, jurnalistlar, pedagoglar, ekspertlar, filologlar va boshqalar o‘zlari bilganicha, hech qanday muvofiqlashtirishsiz yangidan yangi so‘zlar yaratayotgani yoki rus tilidan kalkalab olayotgani til rivojiga salbiy ta‘sir o‘tkazayotgani, qayd etilgan kamchiliklarni bartaraf qilish uchun har bir soha uchun tegishli terminologik apparatni yaratish, atamalar unifikatsiyasini o‘tkazish lozimligi ta‘kidlangan.

Kalit so‘zlar: turkiy tillar, o‘zbek adabiy tili, sanskrit, sug‘d, xitoy, yunon, arab, mo‘g‘ul, fors-tojik, rus tili, Yevropa tillari.

Kirish

Tilning lug‘at tarkibi rivoji ma‘lum qonuniyatlarga asoslanadi. So‘z boyligida davrlar o‘tishi bilan ichki va tashqi omillar ta‘sirida o‘ziga xos o‘zgarishlar yuz beradi. O‘zlashma leksema biror yangi tushuncha va xabarni anglatsa, u yoki bu ma‘noni tashish xususiyatiga ega bo‘lsagina tilga qabul qilinishi mumkin.

Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek adabiy tili so‘z boyligining takomillashuvida tashqi manba, ya‘ni boshqa tillardan kirgan so‘zlar sezilarli o‘rin egallagani, uning lug‘at tarkibida sanskrit, sug‘d, xitoy, yunon, arab, mo‘g‘ul, fors-tojik, qadimiy yahudiy, rus va rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar xususida manbalar, kitoblar, o‘quv qo‘llanmalar, ilmiy tadqiqotlar hamda lug‘atlarda ko‘plab ma‘lumotlar uchraydi. Biroq turkiy tillar,

¹ Abdushukurov Baxtiyor Bo‘ronovich – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: abdashukurov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-6964-0714

Iqtibos uchun: Abdushukurov, B. B. 2025. “So‘z o‘zlashtirish an‘anasi”. *Oltin bitiglar* 1: 108 – 119.

jumladan, o'zbek tilining boshqa xalqlar tili taraqqiyotidagi o'rni haqida ma'lumotlar u qadar ko'p emas.

Turkiy tilga oid so'zlarning qardosh bo'lmagan xalqlar tiliga o'zlashgani, ular rivojiga ta'siri to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida uchramiz. Shu o'rinda bir necha misollarga murojaat qilsak:

dag' – qoramol va boshqalarga bosilgan tamg'a. Forslar bu so'zni turklardan olganlar. Chunki forslarda turklardagidek qoramol yo'q. Shuning uchun bu so'zga ularda zarurat ham bo'lmagan. Men bu so'zni musulmonlar chegarasida eshitdim [Кошғарий 1963, 167].

Yalma – paxtali to'n, forslar buni turkiy xalqlardan olganlar. Arablar esa forslardan olib **yalmaq** shaklida qo'llaydilar. Arablar **q** ni **h** ga aylantirganlar. Chunonchi: **kandani xandaq, yarani yaraq** qilib olganlar [Кошғарий 1963, 41].

Alisher Navoiy ijodida so'z o'zlashtirish hodisasi

Bu an'ananing keyingi davrda ham davom etganini Alisher Navoiy ijodi misolida ko'rish mumkin. Buyuk mutafakkir turkiy tilning forsiy tildan qolishmasligini, uning til imkoniyatlari boyligi, bu tilda ham go'zal adabiyot namunalari yaratish mumkinligini ko'rsatish barobarida turkiy tildan forsiy tilga o'zlashgan so'zlarni qayd etib o'tadi. "Muhokamatul-lug'atayn"da bu haqda quyidagi jumalarni o'qiyimiz: *Yana ot anvoidaki, tubuchoq va arg'umoq va yaka va yobu va totu yo'sunluq – borini turkcha-o'q ayturlar. ...Yana ba'zi yemaklardin qaymog' va qatlama va bulamog' va qurut va uloba va mantu va quymog' va urkamochni ham turkcha ayturlar. Va qimizni va suzmani va boxsumni va bo'zani dag'i turkcha ayturlar. Yana tutmoch va umoch va kumoch va tolg'onni ham turkcha ayturlar* [Навоий 2000, 15].

Millat quyoshi sanalgan mutafakkirning talqinicha, arab tili fasohati, mumtoz va badiiy ifodasi, go'zalligi bilan mo'jiza ko'rsatuvchidir. Chunki bu til bilan Tangrining kalomi nozil bo'ldi va Rasul alayhis-salavotu vasallamning saodatga yo'llovchi hadislarini yetib keldi: *Mundin so'ngra uch nav' tildurkim, asl va mu'tabardur va ul tillar iborati gavhari bilan qoyili (so'zlovchi)ning adosig'a zavar va har qaysining furui (tarmoqlari, shahobchalari) bag'oyat ko'ptur. Ammo turkiy va forsiy va hindiy asl tillarning manshaidurki, Nuh payg'ambar salavotullohi alayhaning uch o'g'lig'akim, Yofas va Som va Homdur yetishur* [Навоий 2000, 7].

Ta'kidlash joizki, bu o'rinda Navoiy so'z o'zlashtirish, boshqa tillardan so'z olish masalasiga ham e'tibor qaratadi. Qolaversa,

shoir ijod qilgan davrda arab tili ilm-fan, forsiy esa badiiy adabiyot tili darajasiga aylanib ulgurgan edi. Shuning uchun ham Navoiy o'z asarlarida arab va forsiy so'z va iboralarni ko'plab qo'llagan va buni tabiiy hol deb bilgan. O'z asarlariga nom qo'yishda ham an'anaga muvofiq arabcha so'z va ifodalardan foydalangan. Bundan anglashiladiki, ijod jarayonida Navoiy hal qilgan lisoniy muammolardan biri – boshqa tillardan so'z olish muammosi – birinchi navbatda arab tiliga aloqador bo'lgan. Bunda, hech shubhasiz, shoirning Qur'on tilini mukammal bilganligi (uning arabcha lug'at tuzganligi ma'lum) katta o'rin tutgan.

Navoiy zamonida Movarounnahr va Xurosonda forsiyning mavqeyi baland bo'lgani, turkiyda ijod qilgan adiblar undan andoza olgani uchun bu tildan turkiyga so'z o'zlashtirishga hech kim monelik qilmagan. Shu bois Alisher Navoiyning poetik va ilmiy asarlari so'z boyligining taxminan 30-33 foizini arab tilidan kirgan so'zlar tashkil qiladi. Fors-tojik leksik elementlari 18-20 foizgacha boradi. Bahrom Bafoyevning yozishicha, Navoiy arab-fors tillaridan foydalanganda, ularning turkiy tilga o'zlashib, singib ketadiganlariga ko'proq murojaat qiladi. Shu bilan birga, shoir har uch tilning imkoniyatlaridan foydalanib, yangi ma'noli so'zlar – neologizmlar yaratadi. Alisher Navoiy yaratgan yangi so'z, yangi ma'nolar turkiy tillar doirasidan chiqib, fors-tojik tilining ham lug'at fondini boyitgan.

Tilning rivojlanishi hamma vaqt uning boshqa tillar bilan o'zaro aloqalarining kengayishiga bog'liq holda davom etadi. Shu o'rinda qayd etish joizki, boshqa chet til unsurlarining kirib, o'zlashib qolishi tarixiy va qonuniy hodisa hisoblanadi. Mamlakatlar va xalqlar o'rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy munosabatlarning yaxshilanishi, ayniqsa, bir-biriga qo'shni xalqlarning o'zaro aloqalari natijasida yangi g'oyalar, fikrlar, tushunchalar qabul qilinadi. Bu tarixiy jarayon muayyan xalq yoki tilning o'ziga xos taraqqiy etishiga, til lug'at tarkibining boyishiga olib keladi. Zero, o'zaro aloqada bo'lgan xalqlar tillarining bir-birlariga ta'sir etishi, bir-birini boyitishi uchun xizmat qilishi, bunday o'zaro ta'sir leksikada samarali kechishi ayni haqiqatdir. Xalqlarning o'zaro aloqalari, tillarning bir-biriga ta'siri turli davr va sharoitlarda o'ziga xos ko'rinishda davom etadi. Bunday o'zaro ta'sir ayrim davrlarda kuchsiz darajada bo'lsa, boshqa bir davrda sezilarli va samarali kechadi. Shu bilan birga, ba'zi vaqtlarda mazkur jarayon stixiyali tarzda ro'y bersa, uni ma'lum qonun-qoidalar asosida yo'lga solish, unga insoniyatning faol aralashuvi talab etiladi. Binobarin, o'zbek xalqi ham o'z tarixiy rivojlanishi davomida ko'plab boshqa xalqlar tillari bilan aloqa-

munosabatda bo'ldi. Shu bois, o'zbek tili lug'at tarkibining ma'lum qismini o'zlashgan so'zlar tashkil qiladi va ularni tilimizning boyligi sifatida e'tirof etamiz.

Turkiy tillar guruhiga mansub bo'lmish o'zbek tili o'zining ko'p asrlik tarixi davomida bir qancha tillarning ta'siri ostiga tushdi va o'z o'rnini topish yo'lida ular bilan raqobatlashib keldi. Ilk o'rta asrlardan X–XII asrlarga qadar mustaqil ravishda iqtisodiy, diniy, siyosiy, huquqiy terminologiya turkiy til va lahjalar, keyinchalik fors va arab tilining ta'siri ostida murakkab davrni boshdan kechirdi. Buning natijasida tilga ko'plab forsiy va arabiy o'zlashmalar qabul qilindi, shu jumladan, terminologiyada ham fors va arab o'zakli atamalarning katta qatlami shakllandi.

Rus tilidan o'zlashtirish tarixi

Temuriylar va xonliklar davrida fors tili bilan raqobatda yutib chiqqan o'zbek tili XIX asrning ikkinchi yarmidan rus tiliga to'qnash keldi. Rossiya imperiyasida o'zbek tili hamda Turkistonning boshqa mahalliy tillariga ta'sir ko'rsatish masalasi bo'yicha keskin siyosat yuritilman bo'lsa-da, sho'rolar hokimiyatga kelishi bilan vaziyat tubdan o'zgardi. O'zbek tiliga ruscha hamda rus tili vositachiligidagi Yevropa tillariga oid so'z va atamalar singdirila bordi. Qo'yingki, o'tgan asrning 20 – 30-yillarida ushbu so'zlarni rus tili qonun-qoidalari bo'yicha yozish va talaffuz qilish targ'ib qilindi. Tabiiy yo'llar bilan rivojlanib kelgan boy va qadimiy tilga bunday bosim o'tkazilishi mudhish oqibatlariga olib keldi. Elbek o'sha paytda tilimizga bo'lgan tazyiqlar, ularni qo'llab - quvvatlovchilar xususida shunday yozadi: *...forsining xurofoti bilan o'tgan «zabonshikr»i, istibdod Rusiyasining «ChORT»lari tilimizni bo'g'di, shularg'a qarshi so'zlash nari tursin, balki qo'ldan kelgancha ko'maklashganlar bo'ldi. Endi bu davrlar o'tgan, har kim o'z tili bilan madaniyat olishg'a haqli, o'z tilini madaniy tillar qatorig'a qo'yishg'a tegish, bunga hech kim to'siq bo'la olmayir* [Жамолхонов, Умаров 2017, 208].

O'zbek tilidagi so'zlarga rus tili talaffuz qoidalarining zo'rma-zo'raki joriy etilishi uning fonetik ravonligiga putur yetkazdi, tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanilmay turib, o'zlashma so'zlarning ulkan miqdorda o'ylamay-netmay qabul qilinishiga sabab bo'ldi, eng ayanchlisi-jamoatchilikda hamda intelligensiyada har qanday atamalar, zamonaviy baynalmilal so'z va iboralarni rus tilidan to'g'ridan to'g'ri ko'chirish ko'nikmasi shakllandi. Ayniqsa, ijtimoiy hayotning turli sohalarida qo'llaniladigan so'zlar va atamalar, umuman, terminologiyada jiddiy ziddiyatlar yuzaga keldi.

O'zbek tiliga ilm-fan, yurisprudensiya, harbiy soha, siyosat, madaniyat, bank-moliya sohalarida ikkilamchi o'rin ajratildi, rus tilida hujjatlar yuritish, ruscha atamalar qo'llash, muzokaralarni, tadbirlarni rus tilida olib borish me'yorga aylandi. Bu holat, ya'ni ko'rkona qabul qilishning yomon oqibatlarini o'z vaqtida anglagan Fitrat shunday yozadi: *"Dunyo sahnasida "iyaruv-taqlid"ning ro'lini hech bir millat biz turklar kabi ado eta olmaganlardir! Biz qaysi bir millatning qaysi bir narsasiga taqlid etmoqchi bo'lsak, o'zimizning milliy ruhimizga qaramasdan taqlid etamiz. Arablar qaysi bir ulusdan qaysi bir so'zni olg'anda o'z shevalariga ko'ra buzub olganlar. Bir arabni o'ldirsangiz (ham) "Petrograd-Petrsburg" demaydir. "Bitrograd-Bitrasburg" deydir. "Fransik" demaydir "afraj" deydir. Shunday qilib, o'z tilining istiqlolini saqlagan bo'ladir"* [Фитрат 2006, 9].

Mustaqillik yillarida so'z o'zlashtirish

Yurtimiz mustaqillikka erishganidan so'ng tilimiz rivojida muhim o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek tilida ish yuritish, hujjatlar tayyorlash bo'yicha qo'llanmalar yaratildi, mutaxassislar tomonidan ilm-fan va turli sohalarga oid ensiklopediya hamda lug'atlar, darslik, o'quv qo'llanmalar nashr etildi, 2003-yilga qadar "Atamashunoslik qo'mitasi" faoliyat yuritdi. Vazirlar Mahkamasi qoshida tashkil qilingan ushbu qo'mitaning samarali mehnati evaziga *muxtoriyat, ma'muriyat, ma'mur, muqobil, hakam, tashrif, insonparvarlik, xususiyashtirish, boshboshdoqlik, qoldiq (saldo), iqtisodiyot, ma'lumotnoma, reja, dastur, kengash* singari juda ko'p ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarga doir tushunchalar qaytadan qo'llanishga kiritildi.

Respublikamizning jahon hamjamiyati safidan o'rin olishi davlatlararo iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar, rivojlangan mamlakatlar bilan ilmiy-texnik munosabatlarining jadallashuvi, hamkorlikda dolzarb ilmiy masalalar ustida izlanishlar olib borishning yo'lga qo'yilishi, yosh iste'dod egalarining nufuzli chet el universitetlari va institutlarida o'qishi yoxud malaka oshirishi, milliylikning kuchayishi nafaqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy hayotda, shuningdek, tilda ham o'z ifodasini topmoqda: *akademik litsey, kollej, magistr, bakalavr, tender, preferensiya, investitsiya, litsenziya, diler, megapolis, ekologiya, ekspert, demping, inflyatsiya, kliring, chat, paynet, elektorat, milliy o'zlik, milliy davlatchilik, milliy siyosat, siyosiy islohot, ma'naviy qadriyat, milliy valyuta, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, qimmatli qog'ozlar bozori, tadbirkorlar palatasi,*

konsalting, injiniring, lizing firma, subsidiya, pay, biznes-inkubator va hokazo.

Bugungi globallashuv asrida fan va texnologiyalarning rivojlanishi, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy voqelik, shuningdek, internet, ijtimoiy tarmoq, televideniye, uyali aloqa vositalari taʼsirida tilmizga koʻplab chet soʻzlar kirib kelmoqda. Bu oʻz navbatida, mazkur oʻzlashmalarni adabiy tilmizga qay tarzda qabul qilish, qoʻllash, ularning oʻzbekcha muqobillarni topish, shu tariqa, bu kalimlarning tilimizdan mustahkam oʻrin olishiga erishish masalasini kun tartibiga qoʻyadi.

Abdurauf Fitrat aytmoqchi, har bir tilning boyligi u tildagi soʻzlarning koʻpligi (kasrati kalimot), yasalish kengligi (undirish kengligi), bogʻlanish imkoniyati (vusʼati ishtiyoq), qoidalarining mukammalligi (mukammaliyati qavoid) bilan oʻlchanadi. Oʻzbek tili bularning har uchasi boʻyicha ham arab va fors tillaridan qolishmasligi, ayrim oʻrinlarda ulardan ustun kelishini taʼkidlaydi.

Oʻzlashmalarning til tizimiga singib ketishi maʼlum sharoit va omillarga bogʻliq. Jumladan: soʻz uni qabul qilgan tilning amaldagi yozuv xususiyatlariga moslashgan boʻlishi; fonetik, semantik, grammatik meʼyorlariga muvofiq kelishi; oʻz yasash tizimida faol qatnashishi; oʻzlashma maʼnosi aniqlik kasb etishi; chet soʻz uni oʻzlashtirgan tilda uzluksiz ishlatilishi kerak. Shu maʼnoda, yangi soʻz va terminlarni isteʼmolga kiritish, zamonaviy atamalarning oʻzbekcha muqobillarini yaratish hamda bir xilda qoʻllanishini taʼminlashda oʻzbek tilining oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhim sanaladi. Bunda, birinchi navbatda, quyidagi omillarga ahamiyat qaratishni aqlning oʻzi taqozo qiladi:

1) el adabiyoti boʻlgan dostonlar, ertaklar, maqollar, matallar, oʻlan va laparlarda aks etgan soʻzlarimizga murojaat qilishimiz zarur;

2) ajdodlarimiz qoldirgan buyuk meros – qadimiy bitiglar, badiiy, tarixiy, ilmiy yozma yodgorliklar, tarjima manbalariga suyanish lozim;

3) koʻhna lugʻatlarda ifodalangan soʻz boyligiga tayanish darkor. Masalan, “Devonu lugʻotit turk”, “Muqaddamat ul-adab”, “Tarjumon”, “Attuhfa”, “Badoyi ul-lugʻat”, “Abushqa”, “Lugʻati Navoiy”, “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy”, V.Radlov va L.Budagov lugʻatlari va hokazo;

4) jonli xalq tili, soʻzlashuv nutqining qadimiy goʻzal ifodalari, xususiyatlari mujassam boʻlgan sheva va lahja materiallaridan foydalanish kerak;

5) ichki imkoniyatlar orqali soʻz yasash jarayonini amalga oshirish. Masalan, mustaqillik yillarida chet tili terminlarini soʻz yasash usullari (soʻz yasovchi modellar) asosida yangidan yuzaga kelgan yasamalar bilan almashtirish jarayonida oʻzbek tili lugʻat fondida *oluvchi* (adresat), *joʻnatuvchi* (adresant), *tavsiyanoma* (xarakteristika), *buyurtma* (zayavka), *narxnoma* (preyskurant), *maʼlumotnoma* (spravka), *fuqarolik* (poddanstvo), *daxlsizlik* (immunitet), *ishbilarmon* (predprenimatel), *taʼmirchi* (restavrator) singari koʻpgina atamalar mustahkam oʻrnini topdi;

6) qoʻshni turkiy xalqlar – qozoq, ozarbayjon, qirgʻiz, turk millatlarining bu boradagi tajribalaridan istifoda etish. Ayniqsa, bugun turkiy dunyoda birdamlik ruhi va ishonch muhitini mustahkamlash siyosati kechayotgan bir paytda bu oʻzini oqlaydi.

7) oʻzbekcha muqobili boʻlmagan oʻzlashmalarni oʻzbek tili fonetik va grammatik xususiyatiga moslashtirish asosida qabul qilish. Ushbu masalada Fitrat domla shunday tavsiya beradi: “Hozirgi soʻzlarimizdagi arabcha, forschalardan bir nechasi uchun turkcha topilmaydir desangiz toʻgʻridir. Biz ham ularni chiqarmoqchi emasmiz. Ularni olurmiz, lekin oʻzimizniki qilurmiz. Turkchalashtiramiz. “Qoida”ning turkchasi yoʻqdir. “Sarf”ningda turkchasini topolmadik. Ikkisin dagʻi olurmiz. Lekin siz kabi “*qovoidi sarfiya*” demasdan, “*sarf qoidalari*” dermiz” [Фитрат 2006, 10].

Koʻrinadiki, tilimizning boyligini chetdan emas, oʻzidan qidirishimiz kerak. Shu maʼnoda, qayd etilgan omillar, mavjud tajribalar hamda til qoidalariga tayanagan holda chetdan kirib kelayotgan soʻzlarning oʻzbekcha muqobillarini topish, shakllantirish, mutaxassislar, ziyolilar va ijodkorlar nazaridan bir qur oʻtkazib, soʻngra keng jamoatchilikka taqdim etish yoʻlidan borishimiz kerak. Shu oʻrinda aytish kerakki, 2024-yildan buyon “Maʼnaviy hayot” jurnalining “Tavsiya” ruknida ona tilimizga kirib kelayotgan hamda oʻzlashayotgan yangi soʻzlar haqida mutaxassis va ijodkorlarning fikrlari eʼlon qilinayotgani quvonarlidir. Chunonchi: chat – *soʻzlashuv*, sms – *xabar*, fleshka – *saqlash qurilmasi*, wi-fi (vay-fay) – *simsiz aloqa*, piar – *targʻibot* (yoki tashviqot), virtual – *masofaviy aloqa*, yuzer (user) – *ulanuvchi* (foydalanuvchi), fast-food – *bir zumda*, akkaunt – *ijtimoiy sahifa*, keshbek – *qaytim*, kofe breyk – *totli choy*, loqatsiya – *qoʻnim*, hayl – *shov-shuv*, turniket – *kirish joyi*, duxovka – *bugʻtandir*, link – *havola*, heshteg – *yoʻlchi* (yerchi), chellenj (challenge) – *chaqiruv* (chorlov), parol – *ochqich soʻz* (yoki oʻron), feyk – *yolgʻon* singari.

Albatta, bunday yondashuv maqbul yechim emas, deguvchi-

lar ham topiladi. O'z davrida tilmizda yot so'zlar bilan ilmiy istilohlarning turkchalari yo'qdir degan fikrga Fitrat shunday javob aytadi: *yot so'zlar bilan ilmiy istilohlarning turkchalarini qidirsak, toparmiz, topa olmag'anlarimizni turkcha buyrug'ina yozdira olarmiz. Siz tilimizdag'i yot so'zlar, ilmiy istilohlarni o'zgartmak teyishlig'ini qabul eting, unlarning turkchalari so'ngra topilar. Yo'q, siz bu yo'lda tirishmasangiz, amringiz boshqa yo'l ekan. Buni men bajaraman! Mening tushuncham shudir: turk ulusining ilmiy, ijtimoiy ko'b dardlari, ko'b yuksak o'rinlari bordir. Shul dardlarni bilmamak, shul yuksak turum (o'rin)larni to'ldirmoq qamug' (barcha)larimizga teyishdir* [Фитрат 2006, 130]. Mazkur mulohazaning isboti o'laroq, Fitrat domla birinchilardan bo'lib o'zlashma istilohlar o'rnida azaldan qo'llanib kelinayotgan o'zbekcha so'zlarni qo'llay boshladi: dalil – *tonuq*, dehqon – *ekinchi*, gunoh – *yoziq*, mehmon – *qo'naq*, hammol – *yukchi*, qalam – *yozg'uch*, namuna – *o'rnak*, foyda – *asig'*, arzon – *ujuz*, shaxobcha – *qo'l*, soya – *ko'laga*, baxil, xassiz – *kishiliksiz*, daraxt – *og'och*, qonuniyatlar – *ingichlar* va boshqalar.

Eng asosiysi, tavsiya etilayotgan yoki muomalaga kiritilayotgan so'zlar nafaqat mutaxassislar, ziyolilar, shu bilan birga, keng jamoatchilik tomonidan e'tirof qilinishi darkor. Shundagina ko'zlangan maqsadga erishiladi. Aks holda, istiqloqlning dastlabki yillaridagi holat yuz berishi mumkin. Ya'ni o'sha paytlarda *aeroport* so'zi o'rnida *qo'nalg'a*, *tayyoragoh*, *bandargoh* terminlari ishlatila boshlandi, institut atamasi *oliygoh*, *ilmgoh*, *bilimgoh* so'zlari bilan almashtirildi, *jurnal* so'zi o'rnida *oynama*, *majalla*, *jarida*, *oybitik* so'zlarini ishlatish taqdim etildi, *chetpul* (valyuta), *pultopar* (biznes), *hujjatasrov* (arxiv), *nusxakash* (notarius), *naqliyot* (transport), *malakasinov* (attestatsiya) singari terminlar ham yaratildi, amaliyotda qo'llash uchun tavsiya qilindi, lekin yangi tushunchalarning hammasi ham tildan joy olmadi, jamoatchilik tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi.

Og'riqli nuqtalarimizdan yana biri shundaki, hozirgi jarayonda adabiy til bilan shevalarimiz o'rtasidagi tafovutlar, xususan, arxaik, tarixiy va etnografik tarixiy so'zlar, dialektizmlarning kamayib borishi kuzatilmoqda. Bugungi keksalarimiz bilgan va qo'llayotgan so'zlar, terminlar hamda iboralarni ularning nevaralari bilmasligi, ishlatmasligi mumkin. Qolaversa, badiiy adabiyotlar, matbuotda qo'llangan dialektizmlarning aksariyati adabiy tilda mustahkam o'rnashib qolmaydi. Davr o'tishi bilan ularning ko'pchiligi adabiy tilda turg'unlashsa, ba'zilar eskirgan, tarixiy so'zlar qatoriga o'tadi yoki shevalarning o'zida ishlatiladigan

bo'lib qoladi. Shuning uchun ham og'zaki va yozma nutqimizda adabiy tilni boyitadigan sheva so'zlariga ko'proq murojaat qilishimiz, ularni qo'llanish doirasini kengaytirishimiz kerak. Masalan, XX asr boshlarida *kupe* so'zi o'rnida *bo'lma*, *avans* so'zi o'rnida *bo'nak*, *mardikor* o'rnida *kunlukchi*, *samovar* so'zi o'rnida *o'zi qaynar* atamasi qo'llangan yoki bo'lmasa, professor B.Qosimov "inersiya" so'zi o'rnida "saldam"ni ishlatgan edi.

Ta'kidlash kerakki, ma'lum davrda shevada faol ifodalangan leksemalarning ayrimlari keyinchalik passivlashishi, so'ngra davr talabi bilan yana qayta tiklanib, shevada ham, adabiy tilda ham faol qo'llanadigan so'zlar sirasiga kirishi mumkin. VV asr boshlarida o'zlashgan *puadrat*, *firma*, *mulkdor*, *kredit* so'zlari 50 – 60-yillarga kelib eskirgan so'zga aylangan. Vaqt o'tishi bilan mustaqillik yillarida ular faol so'z sifatida qo'llana boshladi.

Shuning uchun ham respublikamiz hududidagi shevalarga xos leksik materiallarni to'plab, tizimlashtirib, hozirgi leksikografik talablarga javob beradigan hududiy lug'atlar tuzish, shu tariqa, o'zbek tilining ko'p jildli izohli lug'ati uchun zamin hozirlash kerak. To'g'risi, bu ulkan mashqatli ish, katta mehnatni talab qiladi, ammo uning ahamiyati ham shu qadar yuksak. Ustiga ustak mazkur ish bir-ikki yilda, uch-to'rt kishi bilan yoki moliyaviy ko'maksiz amalga oshmasligi turgan gap. Shunday bo'lsa-da, dastlabki bosqichda o'zbek tilining ko'p jildli izohli lug'ati so'zligini shakllantirib olish lozim bo'ladi. Haqli savol tug'iladi: Bunda qaysi manbalar asos vazifasini o'taydi? Bizningcha, bu borada quyidagilarga tayanishimiz zarur:

I. **Xalq og'zaki ijodi namunalari:** dostonlar, ertaklar, maqollar, matallar, qo'shiqlar, "Alpomish" dostoni lug'ati va hokazo.

II. **Qadimgi turkiy til (V – X asrlar): asr birinchi yarmi):** O'rxun-Yenisey yozuvi yodnomalari, turk-budda, turk-maoniy manbalari, "Qadimgi turkiy til lug'ati".

III. **Eski turkiy til (XI – XIV asr birinchi yarmi) :** "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk", "Muqaddamat ul-adab", "Hibatul haqoyiq", "Qisasi Rabg'uziy" asarlari.

III. **XIII asr oxiri – XIV asrlarda mamluklar davrida tuzilgan lug'atlar:** "Tarjumon turkiy va ajamiy va mo'g'uliy", "Attuhfatu-z-zakiyatu fil lug'atit turkiya", "Kitob al-idrok li-lison al-atrok", Kitobk bulg'ot al-mushtoq fi lug'a at-turk va-l qifchaq.

IV. **Eski o'zbek adabiy tili (XIV asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari):** Qutb, Xorazmiy, Atoiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Abulg'oz Bahodirxon, Nodira, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Abdulla Qodiriy, Buhbudiy, Fitrat, Cho'lpon kabi.

V. **Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan lugʻatlar:** “Badoyi ul-lugʻat”, “Abushqa”, “Kelurnoma”, “Sangloh”, “Muntahab ul-lugʻat”, “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy”, “Navoiy asarlari lugʻati”, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati”, “Alisher Navoiy ensiklopediyasi”, “Bobur ensiklopediyasi”.

VI. **Hozirgi oʻzbek adabiy tili (XX asr boshlaridan hozirga qadar):** Abdulla Qahhor, Gʻafur Gʻulom, Mirkarim Osim, Oybek, Hamid Olimjon, Asqad Muxtor, Odil Yoqubov, Primqul Qodirov, Shukur Xolmirzaev asarlari, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”, “Maʼnaviyat lugʻati”.

VII. **Ilm-fanga doir lugʻatlar:** Masalan, matematika, kimyo, fizika, geografiya, biologiya, turizm, adabiyotshunoslik, huquqshunoslik, iqtisod, moliya, tilshunoslik, siyosatshunoslik, falsafa kabi fan sohalari terminlari yuzasidan yaratilgan lugʻatlar.

VIII. **Oʻzbek tilining qipchoq, qarluq, oʻgʻuz lahjalari boʻyicha yaratilgan lugʻatlar:** mazkur shevada soʻzlashadigan xalq jonli tili materiallari; oʻzbek tili shevalari doirasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda ilova qilingan lugʻatlar, shuningdek, mazkur shevalarga bagʻishlangan lugʻatlar; jumladan, “Oʻzbek xalq shevalari lugʻati”, “Surxondaryo oʻzbek shevalari lugʻati”, “Qashqadaryo oʻzbek xalq soʻzlari”, “Zominning til qomusi” va hokazo.

IX. Bugungi Oʻzbekiston hududidan tashqari (Afgʻoniston, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Turkmaniston, Tojikiston)da yashayotgan xorij oʻzbeklari tiliga doir materiallar, tadqiqotlar, lugʻatlar.

X. **Professional leksika:** yaʼni kasb-hunarga oid leksik birliklar, xususan, dehqonchilik, chorvachilik, yilqichilik, paxtachilik, bogʻdorchilik, kiyim-kechak, qurilish, avtomobilsozlik terminlari kabi. Taxminimizcha, zikr etilgan manbalardan kamida bir millionga yaqin soʻzlik jamlanadi.

Tilga olingan vazifalar, muammolar, shuningdek, koʻp-lab sohalarda terminologik apparatning nomukamalligi, jaryonning turli ishtirokchilari – olimlar, jurnalistlar, pedagoglar, ekspertlar, filologlar va boshqalar oʻzlari bilganicha, hech qanday muvofiqlashtirishsiz yangidan yangi soʻzlar yaratayotgani yoki rus tilidan kalkalab olayotgani til rivojiga salbiy taʼsir oʻtkazmoqda. Qayd etilgan kamchiliklarni bartaraf qilish, har bir soha uchun tegishli terminologik apparat yaratish, atamalar unifikatsiyasini oʻtkazish singari vazifalarni bajarish uchun bunga masʼul boʻlgan hamda barcha sohalarga oʻz ishlanmalarini joriy etish uchun yetarlicha vakolatga ega maxsus tuzilma – Davlat tilini rivojlantirish

departamenti bosh-qosh bo'lishi kerak.

Xulosa

Tilni saqlab qolish xalq madaniyati, an'analari, urf-odatlarining umrboqiyiligini anglatadi. Chunki til xalqni birlashtiradi, tarbiyalashdi, o'qitadi, taraqqiyot va kelajak sari yo'naltiradi. Shunday ekan, "Devonu lug'otit turk" da ulug'langan, "Muhokamatul lug'atayn" da sharaflangan ona tilimizning mahalliy va xalqaro miqyosdagi obro'sini yuksaltirish, uni milliy va umumbashariy tushunchalar asosida rivojlangan tillar qatoriga qo'shish uchun har birimiz tilimizga hurmat bilan yondashishimiz, Abdulla Avloniy aytmoqchi, "hifzi lison"ni hayotiy shiorimizga aylantirmog'imiz kerak. Zero, xorijiy tilni bilish insonning madaniyatli, ziyoli ekanligidan darak bersa, ona tilini bilish, e'zozlash, uning sofligi, yashovchanligini ta'minlash millatning har bir vakili uchun muqaddas burch sanaladi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 2000. *Муҳокаматул-луғатайн*. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983-1985. I-IV. Тошкент: Фан.
- Дадабоев, Ҳ., Ҳамидов, З., Холманова, З. 2007. *Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи*. Тошкент: Фан.
- Жамолхонов, Ҳ., Умаров, А. 2017. *Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи*. К.1. Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.
- Маҳмуд Кошғарий. 1963. *Девону луғотит турк*. Уч томлик. III том. Тошкент: Ўзфанакаднашр.
- Содиқов, Қ. 2020. *Эски ўзбек адабий тили*. Тошкент: Akademnashr.
- Фитрат. 2006. *Танланган асарлар*. Ж.IV. Тошкент: Маънавият.

The Tradition of Lexical Borrowing

Bakhtiyar Abdushukurov¹

Abstrakt

This article is devoted to the improvement of the vocabulary of the Turkic languages, including the Uzbek literary language, by replacing words from other languages with external sources. The article also examines the tradition of appropriating words, what should be paid attention to in this case, taking into account the specifics of the Uzbek language when using appropriations and finding their Uzbek equivalents, and the problems in this regard. In particular, it is emphasized that the imperfection of the terminological apparatus in many areas, the fact that various participants in the process - scientists, journalists, teachers, specialists, philologists and others, as they know, without any coordination create new words or borrow from the Russian language, negatively affect the development of the language, and to eliminate the noted shortcomings, it is necessary to create an appropriate terminological apparatus for each area and unify terms.

Key words: *Turkic languages, Uzbek literary language, Sanskrit, Sogdian, Chinese, Greek, Arabic, Mongolian, Persian-Tajik, Russian, European languages.*

References

- Alisher Navoiy. 2000. *Muhokamatul-lug'atayn*. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n oltinchi tom. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983-1985. I-IV. Toshkent: Fan.
- Dadaboev, H., Hamidov, Z., Xolmanova, Z. 2007. *O'zbek adabiy tili leksikasi tarixi*. Toshkent: Fan.
- Jamolxonov, H., Umarov, A. 2017. *O'zbek yozuvining XX asr tarixi*. K.1. Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi.
- Mahmud Koshg'ariy. 1963. *Devonu lug'otit turk*. Uch tomlik. III tom. Toshkent: O'zfanakadnashr.
- Sodiqov, Q. 2020. *Eski o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Akademnashr.
- Fitrat. 2006. *Tanlangan asarlar*. J.IV. Toshkent: Ma'naviyat.

¹ *Bakhtiyar B. Abdushukurov* – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: abdushukurov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-6964-0714

For citation: Abdushukurov, B. B. 2025. "The Tradition of Lexical Borrowing". *Golden Scripts* 1: 108 – 119.